TÖRTÉNELMI KONFERENCIA

A párkányi csata 320. évforulója

2003. október 14

A párkányi csata 320. évfordulója

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma
támogatta

© Csáky Károly, 2004

© Lilium Aurum, 2004

ISBN 80-8062-220-5

A borító első oldalán
A párkányi ütközet 1683. október 9-én című
egykorú gobelin látható

A PÁRKÁNYI CSATA 320. ÉVFORDULÓJA

I. történelmi konferencia
2003. október 18.

LIMES–ANAVUM
Párkány
2004

Tartalom

Bevezető 11.
Csombor Erzsébet: Sobieski János, a király és az ember 13.
Székely György: Magyar–lengyel kapcsolatok Sobieski János korában 18.
Csorba Csaba: A párkányi csata 26.
Memorandum a párkányi csata emlékének méltó megörökítéséről 31.
Bartusz Gyulára emlékezve 32.

Tisztelt Olvasó!

A párkányi csata 320. évfordulója alkalmából e kis füzettel szeretnénk tiszteletünket leróni az egykoron hősiesen helytálló azon történelmi személyiségek előtt, akikről az általunk rendezett konferencia szólt.

A város és a régió lakói szeretnék e táj történelmi múltját feltárni, értékeiből merítve építeni a jövőt. Fontosnak tartjuk megismerni a történelem azon meghatározó korszakait, melyek nélkül talán jelenünk sem lenne itt a Kárpát-medence ezen szegletében.

A párkányi csata 320. évfordulója emlékére rendezett első konferenciánk is ezt a célt szolgálja, s majdan az évente ismétlődő történelmi konferenciákat is e cél érdekében rendezzük meg.

A LIMES–ANAVUM Regionális Kulturális Társulás 2000 decemberében azzal a céllal jött létre, hogy e gazdag táj kulturális értékeit feltárja, éltesse, megörökítse, s együttműködve a Duna két partján lévő civil szervezetekkel gazdagítsa az egyetemes kultúra értékeit. Rendezvényeinket konferenciák, tanfolyamok, hagyományőrző programok, publikációk, kiadványok formájában szeretnénk megvalósítani.

Köszönetünket fejezzük ki a társrendezőknek és minden támogatónak, akik e konferencia szervezésében anyagi és erkölcsi támogatást nyújtottak; a közös együttműködésre, segítségükre a jövőben is számítunk.

Dániel Erzsébet
LIMES–ANAVUM Regionális Kulturális Társulás
elnöke

Bevezető

Mi maradt volna Magyarországból és mi lenne a mai Szlovákia helyén, ha a törököt a XVII. század második felében nem sikerül meghátrálásra kényszeríteni, majd kiűzni Európából?

A „mi lett volna, ha…" kérdését a történettudomány kerüli, ezért természetesen a párkányi ütközet 320. évfordulójára emlékező konferencia sem tette fel. A retorikus kérdésben mégis benne van Érsekújvár, Párkány, Esztergom, majd Buda és az egész török megszállás alatti terület visszavívásának jelentősége. A török uralmat követő Habsburg-fennhatóságról gyakran azt mondják, cseberből vederbe került a magyarság. S ez nem alaptalan, mégis nehéz lenne másként tekinteni a török kiűzetésére mint felszabadulásra.

Annak, hogy Magyarország és Szlovákia ma de facto nyugat-európai állam, nem elégséges, de szükséges feltétele volt a török megszállás felszámolása, bármilyen árat kellett is érte fizetni. Azért nem volt elégséges feltétel, mert a török uralmat követő nehéz időkben az ország újjáépítése, majd a magyar nemzeti fejlődés megvédése a Habsburg-uralommal szemben számos nemzedék áldozatos kiállását és kitartó apró munkáját követelte meg.

Amikor a szabadságunkért életét adó magyar és külföldi hősök emléke előtt tisztelgünk és múltunk emlékeit ápoljuk, magunk is ezt a kitartó apró munkát végezzük. Ezzel folytatjuk azt az utat, amelyen eleink elvezették népünket Nyugat-Európa kapujába.

A párkányi csata 320. évfordulója alkalmából szervezett konferencia különös érdeme a Sobieski János személyiségének állított emlék. Az ő részvétele Magyarország felszabadításában az ezeréves magyar–lengyel barátság egyik fontos mozzanata. A többségében magyar lakosságú szlovákiai város őrá emlékezve ennek a barátságnak az örökségére is felhívja az utókor figyelmét. Ezért különös öröm számomra, hogy Párkányban utcát neveztek el a lengyel királyról, és emlékének további megörökítését is tervezik.

A párkányi csata emléke és Sobieski János dicsősége összeköti Magyarországot, Szlovákiát és Lengyelországot. Az ilyen kötődésekre népeinknek minden időkben szüksége van, de kiváltképpen most, amikor együtt kell helytállnunk az Európai Unióban. Ezért azt kívánom, hogy a párkányi hagyományőrzők folytassák munkájukat, és erőfeszítéseiket koronázza siker.

Győrffy Csaba
nagykövet

Pozsony 2004. március 23.

Csombor Erzsébet

Sobieski János, a király és az ember

A kelet-európai népek sorsát meghatározó külpolitikai erők között a 17. század derekától nagy súllyal esett latba a Habsburg Birodalom és az oszmán hatalom éleződő ellentéte és a francia–osztrák hatalmi versengés.

Lengyelolrszág életében a 17. század a háborúk kora, gondoljunk a svédek, az oroszok vagy a törökök ellen vívott csatákra. Az államforma továbbra is köztársaság, ami erre az időre a főúri oligarchia anarchisztikus rendszerévé vált. A három nagy birodalom külpolitikája és Lengyelország belső viszonyai döntő hatással voltak Sobieski János életére és politikájára is. Sobieski János Bécs megmentője, a párkányi csata hőse, Esztergom felszabadítója 1629. június 2-án (a Pallas nagy lexikona közlése szerint 1624. június 2-án) született az oleskói várban. Apai ágon ősei vidéki földesurak voltak, Radon vidékéről. Házasság révén kerültek a keleti határvidékre, ahol gazdagságot, mágnási rangot szereztek. Az apa, Jakub Sobieski a lengyel nemesi respublica legelső világi méltósága, Krakkó várnagya volt. A szüleit igen tisztelő Jan otthon, a krakkói egyetemen és külföldi akadémiákon tanult. Járt Németalföldön, Hollandiában, Franciaországban, Angliában. Bátyjával együtt atyjuk halálhírére tértek haza, ahol kemény katonai élet várta őket, az addig felhőtlen diákévek után. Jan az ukrajnai kozákokkal vívott beresteczkói csatában 1651-ben súlyosan megsebesült, bátyját a tatárok gyilkolták meg a Bug melletti csatában. Ezután ő lett a hatalmas birtok egyedüli ura. Sebeiből felépülve követségben járt a Balkánon, Isztambulban.

János Kázmér udvarában ismerkedett meg élete nagy szerelmével, Marie Casimire ď Arquiennal, aki azonban először Ján Zamoyski kijevi vajdához ment feleségül. Sobieski nem adta fel a reményt, amit Mária sem hagyott kialudni, és Zamoyski halála után végre egymáséi lehettek.

János Kázmér király halála után a Habsburg-párt jelöltje, Michal Wisniowiecki került a trónra, akivel Sobieski határozottan elégedetlen volt tehetetlensége és ügyetlensége miatt. Mégis Sobieski volt az, aki a király trónfosztása ellen lépett fel, jól látta ugyanis, hogy a készülődő török ellen az ország egységére van szükség. Figyelmeztette a sejmet, hogy a jelentős végvárat, Kamieniecet meg kell erősíteni, munícióval, csapatokkal kell ellátni ahhoz, hogy sikeresen állhasson ellen a töröknek. Felhívása azonban nem ébresztette fel a nemesség és a király felelősségérzetét.

1672-ben maga IV. Mohamed szultán indult meg Lengyelország ellen, és a törökök sikerrel fejezték be Kamieniec Podolski ostromát. A békekötésben Lengyelország elvesztette ukrajnai területeit Podoliával együtt, és évi adót kellett fizetnie a szultánnak. Egy év múlva Sobieski győzelmesen vágott vissza Chocimnál, de az ő nevéhez fűződnek a korábbi, podhajcei, braclawi, kaluszi stb. győzelmek is. Érdemei elismeréseként 1665-ben az udvari marsall méltóságot, 1667-ben pedig a krakkói vajdaságot és a lengyel sereg fővezéri tisztét kapta meg. A chocimi nagy győzelem vitathatatlanná tette, hogy a Wisniowiecki halálával megüresedő trónt csakis Sobieski foglalhatja el (1674. május 21).

A trónra lépő új uralkodónak igen ellentmondásos jelleme volt. Elmondhatjuk, hogy a végletek embere volt: egyszer lusta, majd meglepően gyors döntései meghozatalában, a

végletekig önfeláldozó, ugyanakkor szinte arcátlanul egoista, hősies és gyerekesen rajongó, közömbös, jószívű, ugyanakkor az érzékenység ijesztő hiányát is lehetett tapasztalni nála, makacs és engedékeny, óvatos és meggondolatlan. Lelkesedett a haladásért, bátor volt, a csatákban mindig példamutatóan elöl járt. Érzékeny volt a becsületre és az észre. Nemes tudásvággyal igyekezett megérteni minden létező alapvető okát. Természetimádó volt, az állatok, erdők, hegyek, virágok barátja. Hatalmas test rejtette ezt a nagy, érzékeny lelket.

Az új királynak rendkívül bonyolult politikai kérdések sorára kellett megtalálnia a választ. Az államszervezet betegségét jelezte a sejm működését ellehetetlenítő liberum vétó általános használata. A helyzetet jól jellemzi a Vasárnapi Ujság 1854. évi áprilisi számában közölt ironikus írás a liberum vetóról:. „A hajdani Lengyelországban az a különös joga volt minden egyes főnemesnek, hogy az országgyűlés határozatait egymaga betilthassa. Ha mind az egész karok és rendek elhatároztak is már valamit szépen, csak egynek kellett azt mondani: nyepozwolim, azaz nem akarom, és nem lett belőle semmi. Midőn éppen Szobieskit készültek megválasztani a rendek királynak, volt egy a nemesség között, aki minden tanácskozás végén kimondta a nyepozwolimot. A többiek hiába unszolták, hogy ne ellenkezzék, hiába számlálták fel előtte Szobieski erényeit, ő csak azt mondta rá: ez mind szép és igaz, hanem azért mégis nyepozwolim, csakhogy megmutassa, mily hatalma van e szónak az egész ország felett...” János király negatív véleménye a sejmről azonban nem megválasztásától eredeztethető. Már krakkói diákként a haszonlesés és az önérdek érvényesítésének színhelyéül jellemezte a lengyel országgyűlést és rossz véleménye egész életében megmaradt.

Sobieski másik nagy fájdalma a lengyel királyi hatalom gyengesége volt. Jó látta, meglehet éppen utazásai alatt szerzett tapasztalatainak köszönhetően is, hogy az abszolutisztikus Európában, az erős központi hatalommal bíró, felnövekvő szomszédok között a lengyel–litván állam helyzete egyre veszélyesebbé válik. Sobieski János célkitűzései között ezért szerepelt egy erős, családjában öröklődő lengyel királyság megteremtése, a sejm tejhatalmának korlátozása és az anakronisztikus liberum veto eltörlése, valamint az elveszett lengyel területek visszaszerzése és a keresztény Nyugat egyesítése a török ellen.

A belpolitikai változtatások szándékával szemben álló mágnás csoportok ereje oly nagynak bizonyult, hogy a király kísérletei a parlamentarizmus degenerációjának megállítására sikertelenek maradtak. Érdekes, hogy az ellenállás a világraszóló bécsi győzelem után még erősebb lett. Találó a Biblia bölcsessége (Péld. 27.4.): „A búsulásban kegyetlenség van, és a haragban áradás: de ki állhatna meg az irigység előtt?” A lengyel mágnások legtöbbje egyszerűen nem tudta neki megbocsátani, hogy ennyire föléjük emelkedett és az ő nevétől hangos Európa. A 17. század 80-as éveire a nemesség nagy része megelégelte a mágnás csoportok hatalmaskodását, de a király nem vállalta a polgárháború kockázatát. Az erre az időre már magányos, megkeseredett Sobieski felmérte, hogy az ellenzék ugyan a mágnások hatalmának korlátozását kívánja, de a nemesi aranyszabadságot a maga számára továbbra is meg akarja őrizni.

A lengyel belügyek, elsősorban a monarchia örökletessé tételére vonatkozó tervek szorosan kapcsolódtak III. János külpolitikájához. Mint már említettem, a király felismerte, hogy Lengyelország legveszélyesebb ellenségei nem a török és a tatár, hanem Moszkva, Brandenburg és Ausztria. A Brandenburgokhoz tartozó Porosz Fejedelemség meg-szerzésével dinasztikus tervei megvalósítását is szerette volna keresztülvinni, hiszen a Porosz Fejedelemség a jövőben az ő családjában öröklődött volna és szoros szövetségben működött volna együtt Lengyelországgal. E célok megvalósításához kedvezett az európai helyzet is. A franciák, oldalukon a svédekkel, harc-

Balról: Dr. Csorba Csaba történész, Dr. Csombor Erzsébet levéltári igazgató Ent., Dr. Székely György történész

ban álltak Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemmel. A sikerhez Sobieskinek be kellett fejeznie a török elleni háborút és szerződéseket kötni a franciákkal és a svédekkel. Mindezt sikerült megvalósítania! 1675. június 11-én titkos megállapodást írt alá Franciaországgal, két évvel később Svédországgal. Közben 1676-ban megkötötte a törökökkel a fegyverszünetet, majd a békét. A külpolitikai sikerek ezzel azonban véget is értek. Ennek hátterében a külpolitikai helyzetben bekövetkezett kedvezőtlen fordulat állt. A svédek vereséget szenvedtek Brandenburgtól és a dánoktól is. A győztes francia király, XIV. Lajos békeszerződések sorát kötötte meg ellenfeleivel, közöttük Frigyes Vilmossal. Az új politikai felállásban a francia király már nem támogatta a lengyeleket, illetve a lengyel király baltikumi terveit. A fordulat arra késztette Sobieskit, hogy visszatérjen a korábbi külpolitikai irányvonalhoz, azaz a Habsburgok támogatásához és a törökellenességhez. Következésképpen a még mindig fenyegető török veszély ellen a szintén közelről érintett Habsburgokkal lépett szövetségre. Ennek a szövetségnek a keretében sietett Sobieski a lengyel hadakkal a török által ostromolt Bécs felmentésére 1683 nyarán.

A lengyel király vezetésével a lengyel és birodalmi egyesített haderő felmentette Bécset, és világraszóló győzelemet aratott a török felett. Mindenki Sobieskit ünnepelte, csak Lipót császár maradt rideg és viselkedett udvariatlanul Bécs megmentőjével. Attól tartott ugyanis, hogy a lengyel csapatok télen is Magyarországon maradnak, és erőegyensúly-eltolódás jön létre az osztrákok rovására, továbbá félt a lengyel király nagy népszerűségétől is. Nem nézte jó szemmel a Thököly ügyében közvetítő szerepet vállalt III. János tevékenységét sem. Az Európa-hírű, győztes hadvezér végül sértetten, mellőzötten és csalódottan vonult téli szállásra Felső-Magyarországon keresztül lengyel földre. Eperjesről feleségének írt

levelében panaszolja szövetségesei hálátlanságát. Pálmány Béla kiváló történész a győztes párkány-esztergomi csatákat követő kivonulást „a mór megtette a kötelességét, a mór mehet" szállóigével jellemezte. A lengyel király keserű, de méltósággal viselt mellőztetése ellenére csatlakozott az 1684-ben megkötött törökellenes szövetséghez, a Szent Ligához, melynek rajta kívül Velence és a Habsburg Birodalom volt a tagja.

Hogyan alakult a lengyel külpolitika Oroszország irányában? A keleti szomszéd iránt a lengyel király bizalmatlansága sosem szűnt meg. A Szent Liga megkötése (1684) után, amikor mind gyakrabban merült fel közös lengyel–orosz fellépés, Sobieski világossá tette, hogy a Krím elleni orosz támadás esetén a csapatok nem vonulhatnak át lengyel területen.

Az orosz politikát bonyolította az ortodox és az unitus egyházhoz fűződő viszony. Az 1667 januárjában létrejött lengyel–orosz szerződés, az ún. andruszowi béke megkötése után (a béke kettészakította Ukrajnát, melynek egy része Oroszországhoz került Lengyelországtól) felerősödött a moszkvai állam törekvése, hogy a pravoszlávokat a befolyása alá vonja. Ez a törekvés a lengyel területeken élő ortodoxokkal kapcsolatban is érvényesült. A keleti és nyugati szomszéd részéről egyre erősebben jelentkező fenyegetés és a rzeczpospolita társadalmi, gazdasági és politikai válsága eltemette a 16. századi Európában párját ritkító lengyel vallási toleranciát. A 16. század végére a helyzet annyira elmérgesedett, hogy halálos ítélet fenyegette az uralkodó katolikus vallástól való eltérést. 1673-ban a sejm olyan törvényt alkotott, mely szerint nemesi kiváltságot csak katolikus személy kaphatott. A vallási türelmetlenség a pravoszlávokat is sújtotta. Sobieski Jan Zamoyski (1542–1605) nagyhetman és kancellár tervét a kijevi patriarchátus megalakítására próbálta feleleveníteni Moszkva befolyásának ellensúlyozására, sikertelenül. A lengyel diplomaták 1686-ban aláírták Oroszországgal azt a békeszerződést, amelyben a keleti szomszéd megkapta a Dnyepertől keletre fekvő területeket, sőt Kijevet is, bár ez a másik parton van. Ennél is nagyobb bajt jelentett, hogy a lengyel–litván állam elismerte a területén működő ortodox egyház függőségét a moszkvai patriarchátustól, ami jó alkalmat jelentett a későbbiekben az orosz beavatkozásra.

Az andruszowi béke felhívta a figyelmet az elavult és kis létszámú lengyel hadsereg fogyatékosságaira. Sobieski komoly katonai reformokat vezetett be, bár keményen meg kellett küzdenie a nemesség ellenállásával, és voltak pillanatok, amikor koronája is veszélyben forgott. Zsoldoshadsereg felállítására törekedett. Ő volt az első uralkodó, aki a népfelkelés helyett a gyalogság és a dragonyosok megerősítésével, a tüzérség növelésével, igaz csak átmenetileg, de sikereket ért el.

A dinasztikus tervek baltikumi kudarca után felmerült a magyar korona megszerzésének irreális terve, majd a királyi pár figyelme Moldva és Havasalföld felé fordult. Az 1680-as évek hadjáratai azonban kudarccal végződtek. A katonai vereség a dinasztikus tervek kudarcát is jelentette. A második moldvai hadjárat megfáradt, beteg, öreg emberré tette Sobieskit. Sőt ennek következtében a királyi udvar maradék tekintélye, befolyása a sejmben elveszett, ismét mindennaposakká váltak a kicsinyes ügyekkel foglalkozó vég nélküli viták.

Bár habozva, Lengyelország végigharcolta a háborút a törökök és a krími tatárok ellen. Sobieski halála (1696) után a Szent Liga tagjai aláírták a törökökkel a békeszerződést Karlócán. Lengyelország ekkor visszanyerte Podóliát.

Imádott egyetlen leánya, Kunigunda Max Emánuel baváriai választóval kötött házassága

1694-ben jelentette az egyetlen boldog eseményt Sobieski utolsó éveiben. Legidősebb fia, Jakab ugyanis apja ellenségeivel szövetkezett, és a trón megszerzésére tört. 1695 októberében a király egészsége láthatóan hanyatlott. 1696 júniusában halt meg.

Sobieski élete és politikája, úgy tűnik, kevés sikerrel és annál több kudarccal jellemezhető. Mégis őt tartja a lengyel és külföldi szakirodalom és a lengyel társadalom is méltán az utolsó kiemelkedő lengyel uralkodónak.

Sobieskinek nem sikerült ugyan megvalósítani nagy terveit, de a zseni éleselméjűségével látta a problémák gyökerét. Uralkodása alatt jobb volt az élet Lengyelországban, mint előtte, vagy halála után. Örökre száműzte a törököket és a tatárokat Lengyelországból, és növelte a belső biztonságot. Támogatta a művészetek, a költészet, a történetírás, építészet stb. fejlődését. Maga Sobieski is ragyogó prózaíró volt, amit bizonyítanak feleségéhez írt levelei, melyek a nyelvi fordulatosság, finomság, ugyanakkor az egyszerűség szinte egyedülálló példái.

Ő, a legnagyobb lengyel és legkatolikusabb király megértette azt is, hogy országának a nem lengyel és a nem katolikus lakói számára is otthont kell jelentenie. Hadvezéri hírneve az egész világon közismert volt és maradt. Esztergom és Párkány lakossága azóta is hálával és szeretettel emlékezik meg róla, melyet bizonyítanak a konferenciák, megemlékezések, emléktáblák és a Sobieki-emlékoszlop. Sobieski élete és tettei a lengyel–magyar barátság történetének legszebb fejezetét jelentették és jelentik ma is.

Egyetértünk a kiváló lengyel történésszel, Zbigniew Wójcikkal, a téma legkiválóbb ismerőjével: „Sobieski az utolsó kiváló uralkodó, aki hazáját jól szolgálta, s a lengyel nemzet számára mindörökre Lengyelország nagyságának és függetlenségének jelképévé vált."

Irodalom

Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest, 1996.
Sobieski Emlékkönyv. Szerk.: Erdélyi Szabolcs. Esztergom, 1999.
Zbigniew Wójcik: Jan Sobieski 1629–1696. Warszawa, 1983.
Vasárnapi Ujság, 1854. április 2.
Esztergom és Vidéke 1993/25.; 1996/43.; 1997/44.
Pallas nagy lexikona 15. Budapest, 1893–1904.

Székely György

Magyar–lengyel kapcsolatok Sobieski János korában

A lengyel állam berendezkedése és működése jól érzékelhető Jan Sobieski pályafutásában. Mint a szűkebb értelemben vett Lengyelország alvezére (hetman polny, 1667), majd főhadvezére (hetman wielky, 1673), játszott számottevő szerepet. Chocim (1673), Ilyvó (Lemberg) (1675) emlékezetes katonai sikerei. Az oszmán hatalom ellen elért győzelmei emelték királlyá (1674–96). Reális érzékét mutatja, hogy nem feledkezett meg az ellenfél erőfölényéről, ezért az 1676. évi békekötésben Podólia legnagyobb részét és Kamieniec erődjét a törökök kezén hagyta. Amikor 1677–78 során lengyel követek Isztambulban engedményeket kértek, ez Kara Musztafa nagyvezír ellenállásába ütközött. Sobieski fenn akarta tartani a Moldova feletti lengyel befolyást, de az erre hajló Stefan Petriceicu fejedelmet az oszmánok ismételten elűzték (uralkodott 1672. aug.–1673. nov., 1673. dec.–1674. febr., 1683. dec.–1684. márc.). A lengyelbarát irányzatot képviselte Dosoftei moldovai metropolita is (1671–86). Bár Sobieski elsősorban hadvezér (egy 1676. évi könyv szerint Mars Poloniae), de nagy tekintettel volt a diplomáciai eszközökre is. Mindig figyelembe kellett vennie, hogy Lengyelországban két külpolitikai tendencia volt, egy császárbarát és egy franciabarát párt.

A lengyel királynak a belpolitikában is nagyon körültekintőnek kellett lennie. 1676-ban minden jogra, szabadságra, mentességre, köz- és magánkiváltságra meg kellett esküdnie. A hatalom első körét a Korona (azaz a szűkebb értelemben vett Lengyelország) és Litvánia külön főméltóságai alkották, a nagykancellár és az alkancellár, a nagymarsall, a kincstartó, az alkamarás, az udvari méltóságok, a vajdák, a várnagyok. Ezek együttesen mint szenátorok szerepet kaptak a politikai döntésekben. Annál bonyolultabb volt az aranyszabadságot élvező lengyel nemesi tömeg (az egész lakosság 10%-a) kezelése, hiszen ez abszolutizmusellenes volt, és életstílusban, öltözékben, történelemszemléletben határolta el magát a Nyugattól.

A privilegizált nemesség a nemzet szűkebb körének tekintette magát, amely körül van egy tágabb, ki nem taszított kör, amely etnikai kötelékekkel van az elsőhöz kapcsolva. De Sobieski az evangélikus, pravoszláv, zsidó és muzulmán alattvalók iránt is toleráns volt. A liberum veto (1652) joggyakorlata veszélyes fegyver volt a nemesi tömeget befolyásolni tudó főnemesi oligarchia, avagy mágnás politikai elit kezében. Ha figyelembe vesszük, hogy ezzel meg lehetett gátolni a törvényhozási határozatok hozását, megérthető, milyen gondos előkészítés folyt a sejmben és a szenátusban Kara Musztafa nagyvezír 1682 óta Ausztria ellen folytatott háborúja nyomán. A királyi tüzérség kiadásairól számadást nyújtottak be az 1683. évi országgyűlésen. I. Lipót császár két megbízólevelet adott a varsói sejmre küldött Valdstein gróf követ számára (1683. jan. 2. és ápr. 15.). A lengyel–császári szövetség (ápr. 18.) azzal nyert érvényt, hogy a sejm adót szavazott meg a hadra.

A három részre szakadt Magyarországon a Thököly vezette kuruc rendi mozgalom szerkezete állt legközelebb a lengyel eszményekhez és a valósághoz. Lipót király 1670 előtt nem vetett ki adót törvényi felhatalmazás nélkül. Így a rendi jogokat szembetűnően csorbította a 4 millió forint adó abszolút jog alapján való kivetése. Az adóviselőket viszont az addiginál többszörösebb teher, a készpénz és termény formájában való behajtás katonai erővel s nem utolsósorban a fogyasztási adó behozása sértette. A modernizációs célú, rendszeres munkálatokat folytató, egyszerre pater-

nalista és ellenreformátori Kollonics Lipót gróf a magyar kamara elnökeként még Bécs ostroma idején is tevékenykedett.

A protestánsellenes rendkívüli törvényszékek 1673–74-ben a vallás-szabadságot súlyosan sértették, és 1674-ben már morva kolostori évkönyvek is tudnak a magyarországi lázadásról. A prágai egyetemen őrződött meg olyan jogi fejtegetés 1676-ból, mi lesz a magyarországi elítélt lázadók vagyonelkobzása esetén ezek hitelezőinek jogaival. De jobban érvényesült Raimund Montecuccoli tábornagy főtanácsadói szerepe, aki „Magyarország az 1677. évben" című memorandumában a vasvirgácsot jelöli meg a császár egyedüli eszközeként: a katonai megszállás, az engedetlen nép lefegyverzése vezet célra. Az évben morva kolostori könyvekben felmerül a vád, hogy a magyar lázadók szerencséjét a lengyelek egyengetik, akiknek Gdańskban tartózkodó királya szemet hunyt afelett, hogy magyar lázadókat ott hoztak össze franciákkal. Sobieski és Thököly a török kérdésben nem álltak oly messze egymástól. A kuruc hadvezér 1679-ben hajlandó volt a császári kormányzattal összefogni Magyarországnak a töröktől visszafoglalására. A magyar felkelés és nemzetközi háttere késztette az udvart az 1681. évi soproni országgyűlés összehívására, a rendi alkotmány helyreállítására, a protestánsok részleges jogainak biztosítására. Thököly evangélikus volt, és őt további harcra serkentette, hogy – könyvben is kiadott – protestáns gravamenek ellenére alkották az 1681. évi 25. és 26. törvénycikket, vallási téren épségben hagyva a földesurak jogát.

Ez a kiadvány (Acta Comitialia Hungarorum Soproniensia. Acc. Articuli Sopronii conclusi et confirmati 1681.) eljutott Toruń (Thorn) város gimnáziumába, ahol a könyvtár megőrizte.

Kialakult a kuruc háború rendi szervezete, gyűlésére Thököly mezővárosi követeket is hívott 1682-ben. Deklarálták a háborút a császár ellen (Toruńban egy példányát megőrizték). A kurucok egyik pénzveretén a szabadságért és igazságért, másikon Istenért és szabadságért feliratban fejezték ki céljaikat. A fejedelem 1683-ban teherengedményekkel és rablók elleni fellépésekkel gondolt a népre, a szembeszegülő nemesek jószágainak elkobzásától sem vonakodott. A kuruc rendi mozgalom európai visszhangja sem hiányzott. A frankfurti Merian által alapított Theatrum Europaeaum, a polgároktól olvasott magazin Thökölyt olykor lázadónak, olykor (talán protestáns rokonszenvből) malkontentusnak nevezi, és forrást is közöl kuruc oldalról. A holland rendek 1683. január 25-én megparancsolták Hamel Bruynincx bécsi követüknek, kövessen el mindent a császár és a magyarországi felkelők megbékítésére, s ő már január 14-től egészen november 2-ig 10 levélben adott tájékoztatást erőfeszítéseiről és érveiről.

Az 1683. év tavasza két nagy koalíció háborús erőgyűjtésétől volt hangos. A hadseregek kiállítása is fényt vet az egyes rendszerek sajátosságaira. James Bridges konstantinápolyi angol követ március 29-én ír már arról, hogy óriási előkészületek folynak a németek ellen, s a szultán már elindult seregével. Úgy állítja be Thökölyt, mint aki teljesen cserbenhagyta a keresztény érdekeket. Április 1-jén a had – melynek egy része hónapok óta menetelt Egyiptom és Kis-Ázsia felől – Drinápolyból indult tovább. Messziről jöttek Murad Giraj krími tatár khán alakulatai, amelyek Debrecen alatt, a Nagykunságon és a Felvidéken át vonultak Bécs alá. Nem hagyta ki a szultán Serban Cantacuzino havasalföldi fejedelmet sem. Mozdulnia kellett Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek. Az erdélyi országgyűlés április 26-án rendelkezett a hadbagyűlés felől. Amikor Apafi csatlakozni kényszerült az oszmán hadjáráshoz, követet küldött Lipót császárhoz mentegetőzéssel. Az erdélyi had tartalékban maradt, és a vereség után Apafi visszavezette a

fejedelemségbe. Sobieski János ezzel az erdélyi fejedelemmel állandó kapcsolatban volt. Május elején Thököly gyűlést tartott Tállyán, ahol visszautasította a kuruc rendek haditerhek elleni tiltakozását. Júniusban a fejedelem jelen volt az eszéki török táborban, követei június 21-én Bécsben felmondták a fegyverszünetet. De a tényleges háborúból kivonta magát; június végén Kassára ment, augusztus 20-án Diószegen, 27-én és szeptember 10-én Fülek mellett volt. Bécs alatt kelt török feljegyzések is tárgyalják, hogy Thököly minden diplomáciai eszközt és cselt felhasznált arra, ne kelljen a harcban részt vennie. A lengyel király ezzel a Thökölyvel nem szakította meg a kapcsolatot. Zrínyi János gróf, Ilona öccse követet küldött a nagyvezírhez július 14-ére. Így állt össze a Romain de Hooghe rézkarcán szereplő 200 000 fős nagyvezíri had, törökök, tatárok, kozákok és malcontentus magyarok köréből.

Nem volt könnyebb a császár dolga sem. Bár már 1682. december 19-én és 26-án leveleket intézett Sobieski Jánoshoz szövetséget előkészítő tárgyalásokról, ill. a Magyarországot fenyegető török veszélyről, csak 1683. április 1-jén írták alá Lengyelország és a bécsi udvar képviselői Varsóban a kölcsönös segélynyújtási egyezményt, és május 2-án Laxenburgban ratifikálta azt a császár. Júliusban Lipót és udvara Linzbe menekült, július 23-án és augusztus 3-án Passauból levelezett. Jól ismert Lotharingiai Károly herceg vezértábornagy, Miksa Emánuel bajor választófejedelem, Lajos badeni őrgróf szerepe a birodalmi hadak élén. III. János György szász választófejedelem a tartományából hozott 10 000 katonával harcolt az oszmán ostromgyűrű széttöréséért, élete is veszélybe került. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem viszont csak 1000 katonát indított, ezek is késve érkeztek meg. Így lett a Bécset felszabadító kahlenbergi csata hőse és eldöntője 20 000 lengyel lovas, János király pedig a „Keletre lecsapó villám".

Az oszmán nagyvezír súlyos veresége Bécs alatt módosította a magyarországi erőviszonyokat is. A kuruc fejedelem Sobieski tanácsát is követte, akivel állandóan levelezett és követi kapcsolatban állt, amikor nem jelent meg Bécs ostrománál. A lengyel király nagyon örült annak, hogy Thököly serege ellen nem kellett küzdenie. Így már szeptember 13-án levélben értesítette a kuruc fejedelmet a keresztény fegyverek nagy győzelméről. Thököly most már megértette, hogy jó lesz kibékülnie az udvarral, s Sobieskinek a kuruc ügy iránti gesztusát békeközvetítésre akarta igénybe venni (szeptember 26.). A király nem idegenkedett ettől a tervtől, mert mint egy ebből az időből való levelében írta a feleségének, bár Thököly iránt nem érez különösebb rokonszenvet, élénk részvét tölti el a sok nehéz megpróbáltatást szenvedő magyar nemzet iránt. Sobieski és Lipót császár viszonya viszont hamarosan megromlott, a Habsburg ugyanis nem érzett semmi hálát a szabadító iránt, s rideg kimértséggel fogadta Sobieskit néhány nappal a Bécset megmentő győzelem után. Sértette Sobieskit a császári kormány részéről tapasztalt szűkkeblűség is. Így azután még jobban elmélyült a magyarok iránti rokonszenve, s most már teljesen megérthette, milyen udvari magatartás sérti és alázza meg a lengyelek déli szomszédját. A király a lengyel–francia kapcsolatokra is gondolva látta kínálkozó alkalomnak Thökölynek mint a franciák szövetségesének felkarolását. Mind Lengyelország, mind a kurucok jól felfogott érdekében járt el, amikor siettetni akarta a kurucok és a bécsi udvar becsületes egyezségét.

Újabb oszmán vereség után a magabiztos bécsi udvar még kevésbé volt hajlandó egyezkedni. Éreztette a lengyel királlyal, hogy közvetítése hiábavaló. Sobieski mégis elérte az Esztergom mellett 1683 októberében megindított közvetett tárgyalásokat, amikor is Lotharingiai Károlynak maga adta át a kuruc követek mondanivalóját. Akcióit az udvar sokallta, a kurucok kevesellték. Novemberben Ipolyságon, a lengyelek táborában folytatódtak a béketárgyalások,

ahol Lotharingiai Károly már elfogadta Thököly követeit. Heves lengyel–osztrák viták ellenére Sobieski mégis átadta a kuruc feltételeket azzal a megjegyzéssel, hogy a béke pontjait Lengyelország garantálni fogja. Bécs nemleges válaszát Francesco Buonvisi vitte a lengyel királyhoz. A türelmét vesztett kuruc fejedelem pedig visszatért törökbarát álláspontjához, és megszakította a tárgyalásokat. Sobieski megvallotta a bíborosnak, hogy csalódott Thökölyben, de továbbra is követelte, tegyen Lipót ünnepélyes esküt a magyar alkotmány megtartására. Ez a még el nem törölt ellenállási joggal és szabad királyválasztással közel állt a lengyel politikai rendszerhez, de akadályt jelentett az osztrák abszolutisztikus törekvések előtt. Lipót nem tett tehát kielégítő nyilatkozatot. Jan Rozraźewski követ a király nevében hasztalan kért amnesztiát kuruc főuraknak.

A kiábrándult Sobieski téli szállás keresése címén egyre északabbra vonta hadait, s 1683 decemberében levert hangulatban Lublón át végleg elhagyta Magyarországot. A rendi Lengyelország visszaszorult a Habsburg abszolutizmus elől, a rendi kurucság még egyszer az oszmán despotizmus karjaiba hullott. Romeyn de Hooghe I. Lipót allegorikus diadalmenetét rézkarcon ábrázolva az isteni és legyőzhetetlen uralkodót a hit magyarországi szabadítójának, a lázadók megtörőjének, a törökök leverőjének mutatja be. Ám ez a hármas program is jelzi, hogy az erköl-csi győztes Sobieski János volt. Keserűen írta feleségének az abszolút uralkodóról és főembereiről: „Ők visszatértek régi gőgjükhöz és úgy látszik, elfelejtik, hogy Isten él fölöttük."

Nemcsak a katonai és nyílt politikai síkon érvényesült az oszmán-ellenesség ébrentartása a XVII. században, hanem az eszmei áthagyományozásban is.

A franciák is felfigyeltek az egykori albán vezérre, ezt jelzi J. de Lavardin: Histoire de Georges Castriot (Paris, 1621). Még a lengyelországi polgárok is tudhattak róla: a gdański hosszú piac (Długi Targ) egyik aranyos díszítésű házának felső emeletén 1609-ből való felirat őrzi antik és középkori hősök emlékét: Themistocles Scanderbegus. Hvnnniades. Scaevola. Utóbb Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér idézte fel Kasztrióta Györgyöt a „Vitéz hadnagy" című írásában, mint bátor szívű és nagy szorgalmatosságú példát, mint aki „pórázra kötötte a szerencsét". Ez a belső összefüggés teszi érthetővé, hogy a távoli Angliában is emlékeztek Szkanderre: 1663-ban engedélyezték egy oszmánellenes életrajzgyűjtemény kiadását, amely a következő évben Londonban megjelent: The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxiliares in Hungary. The most Prudent and resolved Champion of Christendom. With his Parallels Scanderbeg & Tamberlain. Zrínyi, a költő, az albán hadvezér és Timur Lenk mozgósító céllal kerültek össze. Két évtized múltán ugyanezt célozta a Sobieski Jánosra vonatkoztatott Scanderbeg redivivus angol zsebkönyv az ausztriai és esztergomi hadjáratról (London, 1684). Jellegzetes, hogy ezek a reminiszcenciák az oszmán hatalom elleni fellángolások alkalmaikor keletkeztek. Albánia azonban akkorra jórészt muzulmán lakosságú területté vált.

Rendkívüli jelentőségű magyar szempontból is ezeknek a nemzetközi eseményeknek is a kibontakozása amiatt, mert éppen 1683-ban érte el a Thököly vezette felkelés a területi kiterjedése csúcspontját, amikor is a Kelet-Felvidék vármegyéiből kiinduló mozgalom a Felvidék középső területeire átterjedés után a Felvidék északi és nyugati vármegyéiben is felülkerekedett.

Sobieski János katonai sikerei és az oszmán hatalom hanyatlása ellenére Lengyelország ténylegesen nem tudott segíteni Magyarországon. Az erőviszonyok eltolódását jól mutatja Kara Musztafa nagyvezír sorsa, aki le-győzetve Bécs ostrománál Sobieski János és

Lotharingiai Károly csapataitól még 1683-ban a halálos ítéletet megkapta, majd elhagyott hadijelvényei zsákmányul szóródtak szét. Krakkóba öt lófarkas zászló (buncsuk) került.

Még a következő nagy oszmánellenes összefogás és hadjárat idején sem maradt magyarországi tájékozódás nélkül a lengyel uralkodó. Teleki Mihály, kővári kapitány és erdélyi tanácsúr 1686-ban levelet írt Sobieski Jánosnak, és ebben végleg bukottként írta körül Thököly Imrét: Buda kiostromlásával Thökölynek a sors vakot vetett (Thökölyus in expugnata Buda aleae coecitatem passus).

A felelősséget áthárító szultán, IV. Mehmed a második mohácsi csata kudarca után került sorra, őt a janicsárok 1687-ben tették le a trónról. Az őt követő III. Szolimán 1690. szeptember 4-én írt levelében arra szólította fel Thököly Imrét, hogy az őt támadó Badeni Lajos ellen maga gondoskodjék védelméről.

Ezután már csak a szomszédsági kapcsolatok éltek és a kereskedelmi forgalom fenntartása adott leplet sziléziai-kuruc kapcsolatoknak. 1688-ban boroszlói kereskedők eltértek a kijelölt jablonkai úttól gazdasági és biztonsági érvekkel: az 10 mérfölddel távolabb esik, mintha Saybuschon át mennek Eperjesre, Teschenben megvámolnák őket, felkelők és valach rablók, zsaroló császári csapatok terhelnék és veszélyeztetnék őket. Gyanúba is keveredtek boroszlói kereskedők, hogy testületük egyes tagjai a Thököly-mozgalommal titkos kapcsolatban állnak, pénzt küldenek a lengyel királyné nővérén, Béthune márkinőn keresztül Thökölynek való továbbjuttatására. Két felső-sziléziai hivatalnok egyenesen vád alá került a magyar rebellisekkel való levelezés miatt. Egy boroszlói kereskedő ellen amiatt indult per, hogy Thököly képmását terjeszti. Mégis, a boroszlói városi könyvtárban megőriztek öt metszetet Thökölyről, ezek egyikén „Imre király" fejedelmi ékkel és hermelinpalásttal van ábrázolva.

A király azonban buzgó katolikus létére is mindig az államérdekeket tartotta szem előtt. A litvániai muzulmánokat, akiknek egy része elhagyta országát, hogy a törököket szolgálja, Sobieski János visszahívta. Ezek a bonyolult összekapcsolódások magyarázzák, hogy a lengyel birodalom határvidékein történtek a magyar történetírást is érdekelték.

A Sobieski uralma elején keletkezett kézirat, Grądzki műve (Historia belli cosacco-polonici authore Samuele Grondski de Grondi conscripta anno MDCLXXVI) a magyar történelem emlékei közé került, és 1789-ben adta ki Koppi Károly pesti egyetemi tanár.

Sobieski mind távolabb került a szomszédság ügyeitől, az oszmán birodalom hátában lévő perzsa hatalommal is kapcsolatba került. 1691-ben jezsuita lengyel missziót is alapított Samohiban, amelynek az oda indított lengyel követségek lelki gondozása is feladata volt. Így egyelőre nem fejeződött be Magyarország felszabadítása az oszmán hatalom alól, függetlenségét sem nyerhette vissza. Peter Schenk térképe (Imperium Turcicum complectens Europae, Asiae et Africae, Arabiaeque regiones ac provincias plurimas) még mindig hatalmas birodalomnak mutatja a szultán birodalmát, magyar területen is. Ez a térkép jelentékeny hatalomként mutatja be Sobieski János Lengyelországát: az oszmán birodalom határai Európában Németország császársága, Lengyelország, Ukrajna, avagy a Kozákok Országa államai. A lengyel demográfiai fejlődésben a csúcspontot az 1634. évi állapot jelenti, amelyet a polanowói békeszerződés erősített meg. Ekkor a lengyel–litván állam területe 990 000 km^2-re terjedt ki, népességét pedig legtöbben 10, némelyek 11 millióra becsülik. Ebből azonban csak 180 000 km^2-t tekintenek összefüggő lengyel népességűnek, a lengyelek számát pedig 4 millióra becsülik. A központi területeken a népesség elérte a 26 fő/km^2-t. A hadiesemények kedvezőtlen alakulása miatt már

Dr. Székely György előadó

1667-ben 730 000 km^2-re esett a területi kiterjedés, amit az andruszowói békeszerződés rögzített. De még ebből is Podóliát és Ukrajna némely részét (az erődváros Kamieniec Podolski központtal) az 1672 és 1699 közötti időre elfoglalták a törökök. A lecsökkent terület és a háborús öldöklések miatt a különféle becslések szerint a népesség 30–50%-kal esett. A 6 milliósra becsült népesség csak a 17. század végén kezdett növekedni, Sobieski János alatti viszonylagos stabilizációja idején. Ezen belül nőtt a lengyelek aránya, és összefüggő tömböt alkottak a lengyel és a határos litván területen. A visszaesés nyomán 1660 körül 9 fő/km^2-re esett a népsűrűség, a központi területeken érve el csupán a 19 fő/km^2-t és Kislengyelországban a 24 fő/km^2-t.

A városok népesedése szintén kedvezőtlenül alakult: a nem paraszti foglalkozásúak aránya a hanyatlás során 1700-ig annyira esett, mint 1420 körül volt. További kérdés a városok nagyságrendje és a városhálózat sűrűsége. A 17. század elején 700 volt a városok száma, s ezekből csak 8 volt, amelyben több mint 10 000 lélek élt. Ezek Krakkó, Poznań, Lublin, Varsó, Dancka (Danzig, Gdańsk), Toruń (Thorn), Elbląg (Elbing) és Bydgoszcz voltak. Mintegy száz város volt, amelyben 2000–10 000 volt a népesség száma. Több mint 400 városban 1000 alatti volt a lakosok száma. A városi lakosok együttesen sem tettek ki 1,5 milliónál többet, és a központi területen sem lépték túl a 20%-os arányt. Ebben a körben a 17. század közepén Nagylengyelországban volt 264 város (ebből a század első felében alapítottak 8-at), Kislengyelországban 228 (18 új), Mazóviában 108 (1 új), a királyi Poroszországban 37, Warmiában 12, Podlachiában 27 (2 új), Vörösoroszországban 253 (38 új). Ez maga is jelzi, hogy a városhálózat nem volt túl sűrű és eltérő volt tartományonként. Nagylengyelországban 207, Kislengyelországban 245, Vörösoroszországban 255, Mazoviában 313, Warmiában 333, Podlachiában 447, a királyi Poroszországban pedig 546 km^2-re esett egy város. A városok helyzetében különbséget jelentett, hogy annak idején vagy a 17. századi alapítás során ki volt az alapító (a király, egyházi, mágnás vagy nemesi birtokos).

A 17. századi lengyel városfejlődés viszontagságait némileg egyensúlyozta az új rezidenciaváros, Varsó agglomerációjának kialakulása. De ez két szempontból sem tekinthető már a középkori szerves városfejlődés kései megismétlődésének. Maga is átesett a pusztulásokon és bővülésében szerepet kapott az a körülmény, hogy könnyebb és gyorsabb kifelé építkezni, mint üszkös romokat újjáépíteni, másfelől nem a kereskedők és iparosok települései lettek jellegzetes meghatározói, hanem az udvar és az annak közelében lenni akaró mágnások díszes építkezései. A királyi palota berendezése elpusztult, János Kázmér és Sobieski III. János királyok építtették újjá, az utóbbi alakíttatta ki a követek termét és a szenátus termét. Addigra kezdett újra benépesülni a lengyel főváros és polgárságából még dragonyos tiszteket is kiemelt János király.

Sobieski alatt egyértelműen Varsó lett a királyság fővárosa. III. János király nagy veres függőpecséttel ellátott privilegiális kéziratos könyve hangsúlyozza is, hogy rezidencia-

város (címzettje a Magistratus ac totius communitatis Ciuitatis eiusdem Antique Varsaviae regalis Residentiae). Az uralkodó Sobieski János mindezek folytán új nyári palotát emeltetett, még kijjebb, a barokk Villa Nouva építményt (Wilanów). Ott építtette ki több szakaszban királyi palotáját Wilanówban, 1677-ben. Középső része oldalszárnyakkal és két toronnyal 1681/82 során készült el, második emeletét 1692-ben építették. Olasz, németalföldi és lengyelországi mesterek voltak az építészek és díszítőművészek. A szélesen tagolt díszes épületet belső park és külső liget választja el a várostól. Ide hívta össze a sejmet 1694-re (ad aulam regiam) a király.

Így lett a 17. század során a varsói agglomeráció az Udvar és a Város változó viszonyának színtere és következménye, talán ideálként is emlékeztetve Párizs, Versailles, Saint-Germain-en-Laye és Fontainebleau kapcsolatára.

Ez az agglomeráció hallott a magyarokról és látott magyarokat. 1697-ben a varsói nunciatúrát értesítették a kuruc felkelésről, 1701-ben a menekülő II. Rákóczi Ferencnek a Krakkói Előváros egy épülete adott menedéket, 1707-ben Bercsényi Miklós, Ráday Pál és Nedeczky Sándor tárgyalt Varsóban, 1708–1709-ben érintette diplomáciai útján Varsót Daniel Krman. Ők valamennyien a helyreállt és fényét még nem veszített lengyel fővárost látták.

A városok kiemelkedő szerepet nyertek azáltal, hogy közülük emelkedtek ki az o k t a t á s i h á l ó z a t bázisai. Főiskolák, iskolák, nyomdák működtek bennük, amelyek természetesen megérezték az ország sorsának hullámzásait. A legkiemelkedőbb még mindig a krakkói egyetem volt. A krakkói egyetem viszonylagos szellemi szabadsága megőrzésében sokat köszönhetett egykori tanítványa, Sobieski III. János király támogatásának. Még magyarok is jutottak szórványosan Krakkóba tanulni, a hódoltságból és Erdélyből is, mindig megvallva valamelyik katolikus egyházmegyéhez való tartozásukat. (1617, 1626, 1634, 1640). A későbbiekben a krakkói egyetem sem vonhatta ki magát az általános hanyatlásból, amit az ország és a város megszenvedett. Még hazai vonzereje is csökkent. A 17. század végén a piarista atyák 11 kollégiumot működtettek Lengyelországban. Mindez főleg a városi plébániákra alapozott alsó fokú oktatáson nyugodott. Ezek kötelessége volt iskolát és legalább 100 nyomtatott könyvet őrző könyvtárat fenntartani. A hanyatlás előtti időszakban, a század első felében a főpapi vizitációk tanúsága szerint a plébániai iskolák mindenütt működtek.

A legforgalmasabb város a nagy kikötő, Gdańsk (Danzig) volt, amelynek legjelentősebb épülete, az Artus Udvar olyan koronás-sasos címert kapott, amely alatt táblán a királyt éltették (Vive Ioannes Rex Poloniae), 1690-ben. Távoli, de gyakori kapcsolat jele a magyar Dancka alak. Emlékét egy gótikus téglatemplom előtt épített kupolás barokk épület is őrzi, Sobieski János kápolnája Gdańskban.

A lutheránusok három városban is tartottak fenn akadémiai gimnáziumokat (Gdańsk, Toruń, Elbląg). Összeférték egymással a danckai lengyel lojalitás és német polgári öntudat. Amikor Eperjesen evangélikus líceumot akartak alapítani (1664), elérhetetlen példa gyanánt említik a danckai intézményt. (Gymnasium Academicum Dantiscanum in Borussia). A tanult fiatalok jogi, bírói, tanácsi szolgálatba lépve kiöregedett kereskedő-tanácstagok helyére jutottak.

Jelentékeny kereskedőváros volt Toruń (Thorn) tornyos városházával, amelynek második emeletén arzenál, első emeletén a tanács, földszintjén boltok voltak, udvara flamand stíluskapcsolatú Ó- és Újvárosból állt, falakkal elválasztva és körülvéve.

A toruńi megemelt nívójú gimnázium 1600-ból való iskolaszabályzata mutatja a klasszikus szellem felé való nyitottságot. Vezetésében a város és a tanári kollégium képviselői vettek részt. Egyetemhez hasonló formákra törekedtek (rendes és rendkívüli professzorok, disszertációíratás), a városban hozzáférhetők voltak jogforrások, volt publikációs lehetőség. Könyvtárát írói, családi, doktori hagyatékok gyarapították (1604, 1611, 1634). Konrad Graser rektor tankönyvet írt az arisztotelészi logikáról (1618). Előbb Lipcsében és Baselben, majd az 1630–1670-es években Leydenben végzett tanárok is működtek itt. A vonzerőt mutatja, hogy a hallgatók 29%-a toruńi, 50%-a Lengyelországból, 20%-a pedig Kelet-Poroszországból, Sziléziából, Németországból, Magyarországról és Erdélyből jött. Zömmel lutheránusok voltak, de jöttek Rakówból ariánusok, s a jezsuita kollégiumokból katolikusok is. Csakhogy az ország általános sorsa Toruńra is kihatott. A hallgatóság létszáma 1611 és 1630 közt évi 192, később évi 100 körüli, 1679 után évi 70 beiratkozó. Lutheránus gimnáziumában magyar hallgatók is tanultak. Ott figyelemmel kísérték és dokumentálták a magyarországi eseményeket. Így 1687-ben József főherceg magyar koronázása leírását is megőrizték. Francia leveleket tettek el a magyarországi ügyekről, talán már a XVIII. század elejéről.

Mögöttük járt Ilyvó (Lwów, Lemberg), a legkeletibb város, amelyet közép-európai szervezettel kormányoztak ("magistratus Leopoliensis", "regentes communitatis", "syndyk civitatis", "scabini", "viri ex quadraginta virorum") és különféle polgári típusait emlegetik ("civiles et suburbani"). Ilyvó jelentőségét növelte, hogy soknyelvű és többvallású város volt. 1616-ban és 1626-ban Orosz utcáját emlegetik. Jelentékeny kereskedőváros volt Lwów (Lemberg), amelynek külön magyar neve, Ilyvó mutatja az ottani forgalom magyar ágát, erdélyi irányát.

Az erdélyi udvar a finomabb papirost Lengyelországból szerezte be. 1687-ben I. Apafi Mihály fejedelem onnan hozott jelentősebb mennyiségben jobb papirost.

Lwów egyben határszéli város is volt, több hatalom, vallás és kultúra érintkező pontján. Sobieski III. János 1675-ben e város mellett aratott győzelmet az oszmán hadak fölött. A XVII. század során itt pravoszláv könyveket nyomtattak a szertartásokra, még 1695-ben is. Pedig Lwówban Sobieski János görög katolikus, unitus egyházmegyét szervezett. Fontos kereskedelmi szerepet töltöttek be Lwówban az örmények, nekik itt püspökségük, középiskolájuk, nyomdájuk volt.

Mindezekből kiviláglik, hogy Sobieski János uralma idején a magyar-lengyel kapcsolatok sokoldalúak és tartósak voltak. A nemzetközi kapcsolatokba ellentmondásosan beleszövődő érintkezések a következő évtizedekre is hatottak.

Csorba Csaba

A párkányi csata

Az 1683-as év nyarán aligha sejtette valaki is, hogy Párkány térsége az európai érdeklődés homlokterébe kerül, s hogy nevét megismeri az akkori világ.

1683. szeptember 12-én, amikor a Bécs melletti Kahlenberg lejtőiről lezúdultak a lengyel huszárok, s támadásba lendült a birodalmi sereg is, már csaknem két hónapja tartott a császárváros ostroma. Sobieski lengyel harcosainak oroszlánrésze volt abban, hogy a Bécset ostromló Kara Musztafa nagyvezír katasztrofális vereséget szenvedett. S ezt követően indult meg egy olyan törökellenes hadjárat, amely néhány esztendő leforgása alatt több eredményt hozott, mint korábban másfél évszázad minden próbálkozása együttvéve.

Pedig az 1683-as év nyara korántsem a keresztény fegyverek diadalának jegyében indult. Magyarország ekkoriban már nem is három, hanem négy részből állt. I. Lipót német-római császár és magyar király szilárdan már csak a horvát–szlavón meg a dunántúli keskeny területsávot uralta. Erdélyben Apafi Mihály fejedelem hatalma meg sem közelítette nagy elődei, Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György erejét. A Felvidék ura egy keskeny nyugati sávot nem számítva Thököly Imre, a fiatal kuruckirály volt, akit 1682

A konferencia résztvevői

szeptemberében IV. Mehmed török szultán athnáméjával Magyarország uralkodójának nyilvánított, felségjelvényeket is küldve neki. 1683 júniusában Thököly fényes külsőségek közepette tisztelgett a török nagyvezír eszéki táborában, s a Bécs felé vonuló oszmán haddal vonultak fejedelmi biztosai, hogy dunántúli arisztokraták hódolatát fogadják. Ezzel, Horvátországot és Szlavóniát nem számítva, a Magyar Királyság ura lett Thököly Imre. Igaz ugyan, hogy Pozsony környékén maradt hadaival, tehát tevőlegesen nem vettek részt kurucai a Bécs elleni hadjáratban, azonban a korabeli Európa hatalmasai jól tudták, hogy a török támadást nemhogy ellenezte volna, hanem inkább ösztönözni igyekezett. Ezzel voltaképpen lejáratta magát a keresztény Európa előtt, s a török-vazallus bélyegét soha nem tudta lemosni magáról.

Bécs alatt nemcsak a császárváros sorsa dőlt el, hanem úgyszólván az egész magyarországi, másfél évszázad alatt kiépült végvári rendszer léte is kockán forgott, hiszen csaknem valamennyi dunántúli várat és várkastélyt átadott őrsége Thököly megbízottainak. Bécs esetleges eleste után alighanem a Duna mentén és a Nyugat-Dunántúlon váraink egész sora betagolódott volna a török végvári rendszerbe.

Amilyen borotvaélen mozgott az ország sorsa heteken keresztül, éppoly gyorsan enyészett el a tragikus végkifejlet réme. Ha nincs Bécs ostroma, akkor a spanyol örökösödési háború miatt a franciákkal hadakozni kényszerülő uralkodó, Lipót császár és király a legkevésbé a török ügyeket bolygatta volna, s akkor bizonyosan még a 18. század első évtizedében is országunk legnagyobb hányadát az Oszmán Birodalom uralja. Még Bécs felmentése és a török fősereg szétverése sem késztette Lipótot a hadakozás folytatására.

1664-ben, a szentgotthárdi győzelem után még magyarázható lehetett a bécsi hadvezetés óvatossága[1], de az 1683-as bécsi győzelmet követően már összehasonlíthatatlanul kedvezőbbé váltak a keresztény államok szempontjából az erőviszonyok. Lipót azonban megelégedett Bécs megmentésével, és meglehetősen hűvösen közölte a lengyel királlyal, hogy a továbbiakban nem tart igényt fegyverére. Még két hét sem telt el a bécsi győzelem után, amikor Lipót fordult békeajánlattal a török Portához, bejelentve ugyanekkor ezt a szándékát a török kiűzését szívügyének tartó XI. Ince pápának is.

A német birodalmi haderőt feloszlatták. Sobieski lengyel király azonban mást határozott: csapataival a visszavonuló törökök után nyomult. A pápa bécsi nunciusa, Buonvisi bíboros pedig a buzgó katolikus Lipótot igyekezett lelkileg „megdolgozni" a háború folytatása érdekében. Fáradozását hamarosan siker koronázta: Lotharingiai Károly herceg a Haditanácstól engedélyt kapott a támadásra Érsekújvár–Esztergom irányába. Hadai 1683. szeptember 20-án Pozsonynál átkeltek a Dunán, s a Csallóközön keresztül nyomultak előre[2].

Az elbizakodott Kara Musztafa nagyvezír annyiban könnyítette meg a bécsi udvar dön-

[1] Vö. Marosi Endre: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1971. 1. sz. 107–128.

[2] Sobieskinek meghatározó a szerepe abban, hogy 1683-ban megkezdődhetett a törökök kiűzése Magyarországról. Párkány és Esztergom különösen sokat köszönhet neki. Méltán hirdeti emlékmű ezt mindkét városban. Vö. Hopp Lajos: Sobieski Esztergom alatt (egykorú irodalmi emlékek tanúsága nyomán). Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv 1993–1994. 61–68.

tését, hogy nem élt a felkínált béke lehetőségével. Győrnél megölette a budai pasát és más főtiszteket, őket tekintve bűnbaknak a Bécs alatti kudarcért. Érsekújvár és Esztergom őrségét megerősítette, majd Fehérváron át Budára menve ellencsapásra készülődött.[3]

A Sobieski János és Lotharingiai Károly vezette keresztény sereg átkelt a Vágon. Október 2-án az udvari haditanács már pontosan meghatározta az elérendő hadicélt: Párkány és Esztergom elfoglalását. Az előrenyomuló had helyzetét némileg nehezítette a kitört vérhasjárvány és más fertőző betegségek felbukkanása is, ám ez akkoriban úgyszólván minden hadjárat természetes velejárójának számított.

Gondoskodott a Haditanács arról is, hogy a főseregetne veszélyeztethessék Thököly kuruc hadai. A „kuruc király" valójában nemhogy akadályozta volna a keresztény seregeket, hanem éppen hogy a török ellenében tevékenykedett. Azzal, hogy nem engedett a nagyvezír hívásának és hadait távol tartotta a fő hadszíntértől. Sobieskivel tárgyaltak megbízottai, ám a lengyel király minden erőfeszítése kárba veszett, részben a bécsi udvar makacssága, részben Thökölynek a realitásokat meghaladó követelései miatt. Az 1683-as fordulatnak Thököly és állama, valamint Erdély autonóm uralmi rendszere vesztese lett, az ország egésze azonban nyert.

Esztergom elfoglalásához a Duna bal partján haladó keresztény seregnek mindenképpen előbb Párkány török erődítményét kellett elfoglalnia, hogy aztán az esztergomi vár ágyúinak lőtávolán túl készítendő hajóhídon átkelhessen a túlsó partra. Csak abban az esetben, ha mindezek a műveletek sikert hoznak, kezdődhet el a vár ostroma, amelynek során számolni kellett Kara Musztafa nagyvezír Buda térségében összevont hadainak várható ellentámadására, felmentési kísérleteire. Az is nyilvánvaló volt, hogy Buda kulcsa Esztergom. Ha vissza akarják szerezni a szultáni tartomány székhelyét, az egykori magyar fővárost, előbb Esztergomot kell elfoglalni. S ha ezt követően Buda ostroma is sikeres, akkor minden addiginál nagyobb az esély a török kiűzésére a Kárpát-medence térségéből. Mindebből látható, hogy 1683. október elején Párkánynál igen nagy volt a tét, a győzelem vagy vereség Magyarország sorsát évtizedekre eldönthette.

A szövetséges keresztény hadak hosszan elnyúló menetoszlopai két nagy egységben haladtak előre. Az első egységet a lengyelek képezték, mintegy 17-18 ezer fő, amelynek több mint a fele lovas lehetett. A Lotharingiai Károly vezetése alatt álló haderő létszáma megközelíthette a 20 ezret, amelynek egyharmada lehetett lovas.[4]

Sobieski János a lengyel előhad (mintegy 5 ezernyi lovas) élén haladva október 7-én ért Párkány előterébe. Lotharingiai Károly figyelmeztette, óvakodjon a dombos tájékon a törökök esetleges cselvetésétől. A harci vágytól égő lengyel uralkodó azonban mégis óvatlannak bizonyult. Mivel olyan értesülései voltak, hogy a párkányi török erődítményben alig ezerfőnyi lehet az őrség, ezért ehhez képest elég erősnek hitte magát, hogy ne sokat mérlegeljen azon, bevárja-e a többi hadát, a gyalogosokat, dragonyosokat és a tüzérséget.

A lengyel lovasság a dombos vidéken egyszerre nagy marhanyájat pillantott meg. A váratlan

[3] A párkányi csata előzményeit Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál (Bp. 1985) 1263–1869, 1577–1578. alapján foglaltuk össze. Vö. Székely György: 1683 – a hadi-szerencse forgandósága vagy rendszerek erőpróbája? Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv 1993–1994. 55–60.

[4] Szakács Lajos: Esztergom visszavétele. Sobieski Emlékkönyv. Szerk. Erdélyi Szabolcs. Esztergom, 1999. 28.

zsákmány fölvillanyozta őket. Nem is gondolták, hogy gyanútlanságuknak köszönhetően a törökök csapdába csalják őket. Mikor rácsaptak a martalékul eléjük bocsátott állatokra, hogy elhajtsák őket, szemből és oldalról, a dombok közül rájuk zúdultak a török csapatok. Kiderült, hogy korántsem ezernyi, a bécsi vereség miatt megfélemlített, rettegő török harcos húzódik meg Párkány falai között. A támadó oszmánok valójában talán kétszeres túlerőben lehettek, s a meglepetés ereje még inkább növelte győzelmi esélyeiket.

Az óvatlan lengyel előhad veszedelmét megsokszorozta az a tény, hogy maga Sobieski János király is halálos veszedelembe kerülhetett. A küzdelem nem sokáig tartott. Mivel a lengyelek túlságosan előre merészkedtek, nem számíthattak arra, hogy derékhaduk időben segítségükre siethet. Mivel nem bírtak a túlerővel, egyetlen esélyük nem lehetett más, mint a menekülés. Ennek során annyira szétesett hadrendjük, hogy maga János király is csaknem magára maradt. A hozzá legközelebb jutó üldöző törököktől egy páncélos vitéze mentette meg: az egyik oszmán harcost megölte, a másikat megsebesítette. A megölt lengyelek közül soknak a fejét kitűzték Párkány palánkjára, részben diadaljelként, részben elrettentésül.

A lengyelek vesztesége mintegy másfél-kétezernyi lehetett, ami azt jelenti, hogy alighanem jobban megfogyatkoztak, mint a Bécs alatti nagy csata alatt. Vigaszt csak az jelentett számukra, hogy uralkodójuk megmenekült. Sobieski halála (vagy fogsága) ugyanis beláthatatlan következményekkel járhatott volna a hadjárat további folytatása szempontjából.

A Párkány alatti oszmán győzelem azonban korántsem bizonyult döntő jelentőségűnek. A lengyelek ugyan érzékeny veszteséget szenvedtek, azonban ez nem volt olyan arányú, hogy döntő fordulatot eredményezzen az erőviszonyokban.

A következő napon, október 8-án Párkány alá érkezett a lengyel gyalogság és tüzérség, valamint a Károly herceg vezette seregrész is. A keresztény hadak együttes létszáma meghaladhatta a 36 ezer főt, ami annyit jelentett, hogy megfordultak az erőviszonyok, s a Duna bal partján immáron három-négyszeres túlerővel rendelkeztek. A kissé szárnyaszegett lengyelekbe lelket öntött János király, s fűtötte a hadat a visszavágás vágya is.

A második párkányi csatára október 9-én sorakozott föl a keresztény haderő: jobbszárnyon és középen a Lotharingiai Károly herceg vezette csapatok, balszárnyon a lengyelek fejlődtek föl. Alighogy puskalövésnyi távolságra megközelítették a törököket, azok jobbszárnyának lovassága rávetette magát a lengyel balszárnyra. Sőt a török középhad is előnyomulás után hirtelen jobbra kanyarodva, szintén a lengyelekre támadt. Világos volt a török taktika: a két nappal korábban egyszer már legyőzött lengyelekre akartak előbb döntő csapást mérni, csak aztán fölvenni a harcot a keresztény sereg másik, erősebbnek vélt felével. A törökök váratlan húzása azonban ezúttal nem lepte meg a lengyeleket. Hősiesen harcoltak, s mivel segítségükre sietett Károly herceg lovasságának balszárnyát vezénylő Dünewald gróf is csapataival, ezáltal sikerült a balszárnyon jelentős keresztény erőfölényt biztosítani. A török jobbszárny a nagy nyomást képtelen volt elviselni, meghátrált, majd megfutott, egészen a párkányi erődítmény ágyúinak fedezetébe húzódott. A török középhad és a jobbszárny kudarca egyben azt is jelentette, hogy a magára maradt török balszárny is hátrányos helyzetbe került, így a török sereg egész arcvonala visszavonulni kényszerült.

A Párkányt és Esztergomot összekötő hajóhídon át próbált menekülni az oszmán had.

Csakhogy Károly herceg előretolta jobbszárnyának fedezetében a tüzérségét, és elkezdte lövetni a hidat. A megrongált átkelőhely a menekülők túlsúlya alatt leszakadt, szétesett. Az őszi hűvös vízben úszva menekülők közül sokan megfulladtak. Ezt azt jelentette, hogy a keresztény sereg az Esztergommal szembeni Duna-part ura lett. Már csupán Párkány török erődítményének elfoglalása maradt hátra. Ez sem váratott sokat magára. Kihasználva a Dunán keresztül menekülő török had látványa keltette pánikot, Lajos bádeni őrgróf lovukról leszállított dragonyosokkal megrohamozta a párkányi erődítményt. Különösen a korábbi kudarc miatt dühös lengyelek vitézkedtek a rohamban, amely egyetlen lendülettel áttörte a védelmet. A lengyelek, akiket honfitársaik kitűzött fejének látványa végképp elkeserített, senkinek sem kegyelmeztek.

Sobieski János lengyel király sietett Európa minden hatalmaságával tudatni az újabb nagy győzelmet, amely a legszebb reményekre jogosította föl a keresztény sereget a hadjárat folytatását illetően.

A következő napok azzal teltek el, hogy eltemették a holtakat, ellátták a sebesülteket, megszállták Párkány erődítményét, s mindenekelőtt hajóhídnak alkalmas helyet kerestek, hogy átjuthassanak az esztergomi oldalra. Ezek a napok lehetőséget adtak a törököknek is, hogy Esztergomból elszállíthassák az előző csaták sebesültjeit, megerősítsék, a szükséges élelemmel és hadiszerrel lássák el a várat. A keresztény seregekhez erősítések is érkeztek, így a csapatok együttes létszáma elérte a 44 ezer főt. A hadak átkelése három napon keresztül tartott (október 19–21.), s 23-ától már lőni kezdték a Vízivárost és a várat. 25-én egyetlen roham elegendő volt a város elfoglalásához és 28-án a törökök a várat is föladták.[5]

A hadjárat ezzel lényegében véget ért. Sobieski hadai a Felvidéken át Lengyelországba vonultak, a szövetséges keresztény hadak pedig a hagyományos hadiúton távoztak Pozsonyon át az országból.

Párkány térsége 1683 őszén a török háborúk történetében kimagasló jelentőséget kapott. A két párkányi csata nem csupán a fölszabadító háborúk kisebb-nagyobb csatáinak egyike volt, hanem alapvetően határozta meg az egész háború alakulását. Fontos, hogy megemlékezzünk róla, és csak helyeselni tudjuk, hogy a csatáknak emlékművet emeltek a mai városban, ahol a török időkben más látható emléke nem maradt.

[5] Az összefoglalás Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája. Bp. 1978. 189–193. alapján készült. Immáron negyedszázada írott munkánk alapvető megállapításai, adatsorai azóta sem szorultak korrekcióra, ami a szerzőt jóleső érzéssel tölti el.

MEMORANDUM
a párkányi csata emlékének méltó megörökítéséről

Mi, a párkányi csata 320. évfordulója alkalmából Párkányban rendezett konferencia résztvevői a tanácskozás végeztével felkérjük Párkány és Esztergom város Önkormányzatát, valamint a két testvérváros területén működő, az ügyben érdekelt és elkötelezett civil szervezeteket, hogy egyeztetett összefogással támogassák a rendkívüli jelentőségű diadal emlékének ápolását, és a régebbi hasznos ötletek felhasználásával teremtsék meg egy méltó emlékmű felállításának lehetőségét Párkány város területén. Kérésünk és javaslatunk a konferencián elhangzottakhoz kapcsolódóan tömören így indokolható:

A XI. Ince pápa, I. Lipót német római császár és magyar király, valamint III. Sobieski János lengyel király Szent Szövetségbe tömörült hadai Párkány mellett 1683. október 9-én öldöklő küzdelem után fényes győzelmet arattak a hódító Török Birodalom seregei felett. Párkány történetében ez a diadal volt a legjelentősebb esemény, amely-nek következményei pozitív hatással voltak az erőviszonyok alakulására. A párkányi Sánc-erődítmény elfoglalása után a keresztény hadak háromnapos ostrommal, október 28-án bevették Esztergom várát is. A hódítók ereje megtört. Három év múlva elesett Buda, a megszállók menekülni kényszerültek Magyarországról. Véget ért a 150 évig tartó idegen uralom, felszabadult az ország, megmenekült Európa az oszmán veszedelemtől.

A felállítandó emlékműnek magas szintű művészi megformálásával és az eseményt több nyelven tömören leíró táblával ország-világ előtt hirdetnie kell a párkányi csata múlhatatlan érvényű üzenetét: a szülőföldjükön élő emberek jogát a függetlenségre, a sok nemzet fiaiból toborzott keresztes haderő által megvalósított nemzetközi összefogás hatékonyságát, és általában az élni akarás, a kitartás és a hazaszeretet eszméinek igazságát.

A konferencia résztvevői

Párkány, 2003. október 18

Bartusz Gyulára emlékezve

Nem sokkal a konferencia után, amelynek anyagát e kiadvány őrzi, s amelynek magad is tevékeny előkészítője voltál, elszólított tőlünk az Úr akarata.

Sajnos, nem vagy már köztünk. Most tudjuk, érezzük igazán, mennyire hiányzol! Gazdag közéleti tevékenységed mellett mindig akadt időd, erőd, hogy cselekvésre ösztökélj minket is, barátaidat, az érdeklődési körödbe tartozó munkatársaidat, hogy városunknak és környékének, gazdasági, közéleti kibontakozásában tudásunk szerint részt vegyünk. Fáradhatatlanul dolgoztál, szerveztél, előrelátó képességeddel mindig távlatokban gondolkodtál. A te agyadban született meg a gondolat, hogy a VADAS-ban fürdő épüljön, hogy városunk jelentős történelmi eseményeit emlékkőben örökítsük meg. Aktívan részt vettél-vállaltál a HÍDUNK újjáépítéséért folyó küzdelemben, az ezt célzó rendezvények, kiadványok megvalósítása érdekében. Ugyanez elmondható a párkányi csatáról való megemlékezések, az erről szóló kiadvány előkészítése érdekében végzett munkádról is, s tartalmas, időszerű gondolatokat felvető előszót írtál hozzá. Kezdeményezője és egyik megfogalmazója is voltál az ezen a konferencián elfogadott MEMORANDUMnak, amelyben a csata emlékének őrzését, s a róla való évenkénti megemlékezést, emlékmű állítását javasoltad. S ezek csak kiragadott példák a legutóbbi sokrétű, áldásos tevékenységedből. Számos komoly terved volt még, amit a kegyetlen halál megszakított. Úgy próbáljuk őrizni emléked, hogy igyekszünk egyre többet tenni a köz érdekében, s folytatjuk régiónk kultúrtörténeti értékeinek feltárását és közzétételét. Ha igaz, hogy odafentről látsz és figyelsz bennünket, örülhet a szíved, mert gondolunk Rád sokszor – nagyon sokszor.

Hiányolunk – nagyon !

Vércse Miklós